

УДК 94(430+44):911.375«04/10»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.36>

БОРОТЬБА ЗА ІНВЕСТИТУРУ МІЖ СВІТСЬКОЮ ТА ДУХОВНОЮ ВЛАДОЮ В АНГЛІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКОГО МЕДІЄВІСТА Л. БЕРКУТА

Налівайко Андрій,

здобувач кафедри всесвітньої історії
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
ORCID ID: 0000-0002-5518-6637

Різноманітні вектори наукової діяльності українського медієвіста, професора, доктора історичних наук Л. Беркута (1879–1940) протягом життя постійно перепліталися. Наукові вподобання вченого спрямовували розвиток його подальших дослідницьких студій. Історія раннього християнства та Західної церкви стала сферою наукових вподобань Л. Беркута ще в період його навчання в Київському університеті св. Володимира, а також викладання у Варшавському університеті.

У своїх наукових студіях, присвячених історії середньовічної церкви, Л. Беркут влучно акцентує свою увагу на ролі церкви в політико-правовій системі середньовічного суспільства. Процес розвитку соціальних складників, формування політичних відносин в європейських державах багато в чому залежали від взаємин між державою та церквою, цілком логічно зазначає український дослідник. Однак відносини не були лінійними або простими, дуже часто відбувалося суперництво чи зіткнення інтересів двох гілок влади – світської і духовної, яке позначалося у формі кризи, іноді навіть гострої, хоча в той час вказане протистояння не набувало ще такого взаємного антагонізму, який виник в Англії в XVI ст.

Стаття присвячена проблемам протистояння між церквою та королівською владою в Англії кінця XI – початку XII ст., а також аналізу церковно-політичних поглядів групи авторів, що підтримують сторону короля в розпал суперечки між Генріхом I Боклером та Ансельмом Кентерберійським, на прикладі характеристики анонімого автора і його публіцистичного твору «Йоркські трактати». Прекрасно володіючи латиною, український дослідник лаконічно передає головне положення цього твору – «гідність та пріоритет королівської влади над священницькою». В розвиток своєї думки Л. Беркут цілком правильно зазначає, що вказана богословсько-філософська теза з часом крізь віки, особливо в період реформаційних тенденцій в Англії XVI ст., буде культивуватися і стане одним з тих каталізаторів, які призведуть до того, що саме король як «відображення земної влади Христа» стане і єдиним верховним земним главою Церкви Англії.

У статті детально проаналізована монографія Л. Беркута, яка була присвячена саме цій тематиці, – «Йоркские Трактаты как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху конкордата 1107 г.».

Ключові слова: Л. Беркут, інвеститура, Йоркские Трактаты, Вільгельм I, Лондонський конкордат.

Nalivaiko Andrey. Struggle for investiture between secular and spiritual power in England in the studies of the Ukrainian medievalist L. Berkut's

Various vectors of scientific activity of the Ukrainian medievalist professor, doctor of historical sciences L. Berkut (1879–1940) constantly intertwined throughout his life. The scientist's scientific preferences guided the further development of his research studios. The history of early Christianity and the Western Church became the sphere of scientific preferences of L. Berkut, even during his studies at Kiev University of St. Vladimir, as well as teaching at Warsaw University.

In his scientific studios devoted to the history of the medieval church, L. Berkut focused on the role of the church in the political and legal system of medieval society. The development process of social components, the creation of political constituencies in European states depended largely on the relationship between the state and the church, the Ukrainian researcher logically noted these facts. However, the relationship was not linear or simple, very often, there was a rivalry or conflict of interests between the two branches of power – secular and spiritual, which manifested itself in the form of a crisis, sometimes even acute, although at that time this confrontation didn't acquire such mutual antagonism that arose in England in the 16th century.

The article is devoted to the problems of confrontation between the church and the royal power in England at the end of the 11th and at the beginning of the 12th centuries, as well as the analysis of church-political views, the group of authors supporting King's side, in the midst of a dispute between Henry and Beauclair and Anselm of Canterbury, using the example of the characteristics of an anonymous author and his publicistic work "The York Treatises". The article was analyzed the monograph by L. Berkut, that was dedicated to this particular topic – "The York Treatises as a source for characterizing English church-political ideas in the era of the concordat of 1107.

Key words: L. Berkut, investiture, York Tracts, Wilhelm I, London Concordat.

Намагаючись відтворити у своїх наукових студіях цілісну картину проблеми боротьби за інвеституру між "Regnum et Sacerdotium" у Німеччині, Л. Беркут не обходить стороною історію взаємин між церквою та королівською владою в Англії кінця XI – поч. XII ст. Для українського професора архіважливо

простежити взаємозв'язок та взаємозумовленість подій такої «європейської драми», а саме повторення конфлікту боротьби за владу, але вже не між папою та імператором, а між Кентерберійським архієпископом і королем Англії, який розгорнувся за кілька років до Вормського конкордату 1122 р. Цій події вчений присвятив невелику монографію «Иоркские Трактаты как источник для характеристики английских церковно-политических идей в эпоху конкордата 1107 г.». У своїх дослідженнях Л. Беркут намагається акцентувати увагу на загальних об'єднуючих моментах між двома підсумковими документами цієї затяжної боротьби за інвеституру – Лондонським (1107) та Вормським (1122) конкордатами, які досить рельєфно відбили як ступінь конфлікту між двома гілками феодальної влади, так і межу компромісу між ними.

Критично аналізуючи погляди своїх попередників, які займалися різними питаннями історії середньовічної Англії, Е.В. Тарле [9], Д.М. Петрушевського [6], а також переважно представників німецької історіографії: Г. Бемера [11], Ф. Яффе [12], Ф. Либерманн [15] та інш., український історик зумів сформулювати власну наукову візію вказаної проблеми.

Метою нашого дослідження є спроба висвітлення наукових студій Л. Беркута, присвячених дослідженню взаємин двох гілок феодальної влади – Церкви та держави в Англії кінця XI – поч. XII ст., їх протистоянню та пошукам компромісів, а також розгляду церковно-політичних поглядів групи авторів, що підтримують сторону короля, в розпал антагонізму між Генріхом I Боклером та Ансельмом Кентерберійським на прикладі характеристики анонімного автора і його публіцистичного твору «Йоркські трактати».

У 1066 році, завдавши поразки Гарольду в битві біля Гастінгса, Вільгельм I (1066–1087) Норманський або Завойовник, син Роберта Диявола, завоював Англію, ставши її королем. Разом з Англією під владою Вільгельма опинилася і місцева стародавня церква, яка володіла великим майном і користувалася величезним впливом у всьому королівстві [1]. Звичайно, військові перемоги Вільгельма не могли гармонізувати внутрішнє життя тогочасного суспільства, розірвати етнокультурні протиріччя.

Починаючи з Вільгельма англійські королі були змушені шукати підтримку серед князів-єпископів, впливових абатів великих монастирів, – робить важливий висновок Л. Беркут. Український вчений підкреслює, що відразу після битви при Сенлак, вже у 1070 р. король робить рішучі кроки до перетворення внутрішнього життя церкви. Король намагається забезпечити собі підтримку і схвалення римської курії, йому потрібно було освятити весь свій завойовницький план авторитетом і підтримкою церкви. Л. Беркут пише з цього приводу: «Было вполне естественным, если старые и до некоторой степени обязательные отношения между королем и папою – тогда им был Александр II (1061–1073) – приняли теперь очень сердечный и предупредительный характер, создавший для обеих сторон удивительную атмосферу взаимного доверия» [2].

Таким чином, український професор констатує, що, займаючись утвердженням своєї влади, Вільгельм Завойовник був змушений цілеспрямовано підтримувати церковну політику Риму не тільки в завойованій Англії, але і в Нормандії, герцогом якої він продовжував залишатися...

Союз короля з Римом тривав і при новому папі Григорії VII (1073–1085) досить плідно. Гільдебрандовські ідеї культивувалися і здійснювалися двома найвидатнішими ученими-ченцями свого часу – Ланфранком (1005–1089) та Ансельмом (1033–1109), які згодом стали ієрархами Англійської церкви, займаючи архієпископську кафедру в Кентербері [2, с. 4].

Описуючи стосунки між новим королем та папою, Л. Беркут пише: «Григорий VII хвалит Вильгельма Завоевателя как единственного князя, который искренно любит Бога и св. Церковь» [2, с. 4–5].

Своєю чергою Вільгельм на ділі намагається довести свою відданість та покірність приємнику св. Петра, примушує нормано-англійський єпископат опублікувати забуті постанови стосовно целібату, а також обіцяє віддати під суд усіх одружених кліриків. Король непохитно намагається реалізувати задуману церковну реформу і суворо забороняє баронам чи князям вимагати гроші за отримання церковних посад [11, с. 4].

Звичайно, папа визнавав безумовні заслуги короля щодо римського престолу, пише Л. Беркут, але сам принцип церковно-політичного ідеалу оновленого папства вимагав дещо іншого. Саме тут український учений говорить про психологічний різнобіч у системі церковно-політичних відносин в Англії другої половини XI ст.

Вся ситуація відбувається таким чином, що дозволяла в Римі думати про можливість легалізації всієї політичної системи Гільдебранда, яка демонструвалася в так званій теорії «двох влад» і знайшла своє відображення в окружному посланні папи Григорія VII “*Dictatus papae, pontifex universalis*” – своєрідної тезисної програми Католицької церкви [16].

Ключовий сенс цієї програми полягав у підпорядкуванні Римському престолу всієї духовної і світської влади, де тільки папа має право носити титул вселенський (*universalis*), а також звільняти не

тільки своїх підлеглих єпископів, а і світських королів. У декреті виражалася ідея повної незалежності церкви від світської інвеститури (*libertas ecclesias*), а також верховенство духовної влади (*gladius духовного меча* як символа влади) над світською [4; 3].

Дуже лаконічно суть теорії «папської теократії» виклав у своїх студіях Л. Беркут: «Последнее звено политической системы Гильдебранда именно подчинение всех светских князей власти викария ап. Петра как призванного руководителя Божьего царства на земле», і така ідея не повинна по задуму папства зустріти опір в особі англійського короля, який не раз доводив свою покірність церкві [2, с. 5].

Але український професор продовжує, що історичні обставини склалися таким чином, що планам Ватикану в Англії неможливо було здійснитися. Л. Беркут позначає головні причини такого становища: по-перше, Англія була вже давно завойована і не потребувала допомоги ні від кого, а по-друге, місцевий єпископат висловлювався проти втручання папства у справи Англійської церкви. Саме в останньому моменті Л. Беркут проводить чіткі паралелі з позицією і настроями німецької ієрархії, яка теж робила все можливе, щоб відокремитися в «незалежну владу» від папи і далекого Риму [14]. Знаменитий прибічник папської реформи, теолог, канонік, архієпископ Кентерберійський Ланфранк є першим, хто симпатизує церковній політиці Вільгельма Завойовника, висловлюючись проти втручання папства у внутрішні справи і розпорядки місцевої церкви [2, с. 5–6]. Але головну причину нездійсненності планів папи Григорія VII Л. Беркут вбачає в онтологічній неможливості передачі верховних прав корони в руки церкви.

Стосовного цього Л. Беркут пише: «Понтифікат Григорія VII – как ни счастливо он по-видимому начинался для Англии и для самого Вильгельма Завоевателя – быстро принес собою заметное охлаждение во взаимных отношениях некогда близких друзей» [2].

Посилаючись на думки знаменитого німецького вченого Ф. Яффе (1819–1870), Л. Беркут пише, що в 1079 р. відносини між папою та королем погіршилися настільки, що папський легат в Англії, монах Теузон, жорстко накидається на короля з нищівною критикою, чим вводить у збентеження навіть свого товариша по місії Губерта.

Останній незабаром бере на себе тяжку місію примирення Вільгельма з папою і встигає в цій справі настільки, що Григорій VII вирішує навіть зажадати від короля ленної клятви ап. Петру [13].

Але Вільгельм, прозваний Залізною Рукою, як пише Л. Беркут, був творцем і організатором майбутньої великої держави, він ввічливо відповідав, що ніколи не обіцяв папі ленної клятви. Такою відповіддю король у корені руйнував «теократичний план» Григорія VII «підкорення всіх світських государів духовній владі апостольського послідовника на землі» [2, с. 7].

Зрештою, новий виток погіршення відносин між німецьким імператором Генріхом IV та папою Григорієм VII, виступ нового антипапи Віберта (Климента III) призвели до того, що Англія зовсім звільнилася від опіки Риму, і безумовно продовжувала у себе традиційну практику королівської інвеститури, через яку не припинялися гострі суперечки як на континенті, так і у самій Священній римській імперії, – зауважує Л. Беркут [2, с. 7–8].

Після смерті Вільгельма Завойовника (+1087) влада в Англії переходить до рук молодшого з двох синів, теж до Вільгельма, прозваного Рудим.

Л. Беркут у своїх студіях, аналізуючи церковно-політичні взаємини в Англії при новому королі, дає йому далеко не втішну характеристику, називаючи його холодним тираном, що не знає ані совісті, ані честі, ані батьківської поваги до церкви.

У період правління Вільгельма Рудого (1087–1100) взаємини між світською та духовною владою набули яскраво ворожого характеру. Цинічне ставлення нового правителя до церкви, тотальна корупція, постійні конфлікти призвели, як пише Л. Беркут, англійський клір «до гострого невдоволення» [2, с. 8].

У 1093 р. у період тяжкої хвороби Вільгельм Рудий призначає примасом Англії і єпископом Кентерберійським видатного інтелектуала свого часу, теолога, одного з основоположників схоластичного напряму в філософії, абата Бекського монастиря Анзельма [2, с. 8–9].

Ставши верховним примасом Англії, Анзельм хоча і вже був авторитетним церковним діячем, але так і не зміг налагодити взаємини зі світською владою. Л. Беркут називає його «неопытным ребенком в житейских делах, который не мог ничем импонировать королю» [2, с. 9].

Відносини між церквою і державою обтяжувалися і тим, що новий архієпископ так і не зміг відстояти інтереси церковних інституцій у питанні раніше проведеної державою секуляризація релігійних володінь.

Свого піку конфлікт досяг у спробі вирішення питання стосовно інвеститури.

Для Анзельма, підкреслює Л. Беркут, було принципово важливо прийняти архієпископський «паліум» від рук римського папи Урбана II, що було прийнято Вільгельмом Рудим як порушення його королівських прав над церквою і викликало залучення примаса Англії до феодального суду. Досліджуючи

політичну полеміку з питання інвеститури в Англії, український професор помічає одну важливу річ. Для християнського світу Середньовіччя, виділяє Л. Беркут, мало не перший раз на прикладі Англії світ побачив дивовижну картину, коли перша особа англійської церкви посаджена на ганебну лаву за «вірність церковній традиції» [2, с. 9]. І тільки завдяки саме світській, а не церковній опозиції Анзельм Кентерберійський був звільнений від королівського свавілля. У 1097 р. Анзельм, пише Л. Беркут, покинув Англію [2, с. 9–10].

Після смерті Вільгельма Рудого королем Англії став його брат Генріх I на прізвисько Боклер, тобто Мудрий (1100–1135). Він поріднився з німецьким імператором, видавши заміж свою дочку Матильду за Генріха V. Після смерті імператора Матильда другий раз вийшла заміж за Жоффрама Плантагенета графа Анжуйського і стала матір'ю Генріха II, засновника династії Плантагенетів в Англії [10].

Описуючи церковно-політичні відносини при новому англійському королі, Л. Беркут, залучаючи дані англійської історіографії [17], робить висновок, що тепер у нових умовах взаємин не йдеться про вимоги папи на світове панування, і навіть не про саму інвеституру, позаяк вплив римської курії на Британські острови був зведений до мінімуму, церковна партія хотіла лише одного – врегулювання відносин у рамках і рисах, які склалися в період правління першого короля нормандської династії.

Сам Генріх I, розуміючи це, продовжує Л. Беркут, у своєму королівському маніфесті обіцяє знищення регалій і пов'язаних з ними зловживання, скасування грошових поборів з церкви, а також, що особливо важливо, у своєму листі запрошує Анзельма Кентерберійського зайняти свою кафедру і почесне місце в королівській раді [2, с. 10].

Щодо останнього, то Л. Беркут вказує на трансформацію поглядів «патріарха Британії», який після вигнання повертається до Англії зовсім іншою людиною. Ознайомившись з григоріанськими ідеями і глибоко перейнявшись ними, він не тільки відмовився принести королю звичайну ленну присягу, а й зажадав знищення світської інвеститури. В результаті чого Анзельм був змушений вдруге покинути Англію, – пише український професор [2, с. 11].

Виниклий конфлікт, який прийняв затяжну форму подальшої дипломатичної боротьби, тривав близько п'яти років і закінчився спочатку пленарною угодою в Еглі (1105), а потім відомим Лондонським конкордатом 1107 року, за яким дві сторони досягли угоди: Генріх I відмовлявся від права пожалування «кільцем та посохом, проте зберіг за собою право ленної присяги так зв. “temporalia”, від вибраних за його згодою кандидатів» [2, с. 11–12].

Отже, боротьба за інвеституру в Англії завершилася компромісом, сторони дійшли визначених домовленостей, котрі в майбутньому лягли в основу Вормського конкордату (1122), який став остаточним етапом боротьби за інвеституру в Німеччині [5].

Лондонський конкордат не був бездоганним, багато питань церковно-державних відносин залишилися невирішеними, але він поклав початок дискусії про правові підстави влади монарха у середньовічній Англії [2, с. 12].

Таким чином, для українського професора врегулювання проблеми інвеститури в Англії, завдяки конкордату 1107 р., було не капітуляцією державної влади перед церковною, а, швидше за все, «ініціативою компромісу», який долинав від представників інтелектуальної церковної еліти XII ст., шляхом знаходження нових взаємин церкви і держави, розмежуванням їхніх юрисдикцій і повноважень, а також переосмисленням самої теократичної моделі королівської влади...

Другу частину своїх наукових студій, присвячених церковно-політичним відносинам в Англії, Л. Беркут присвячує характеристиці повністю протилежної сторони церковного розуміння поділу влади, а саме ідеям цілого ряду прибічників та адептів, навпаки, сильної королівської влади в Англії, захисників «божественної прерогативи короля», на прикладі «Йоркських трактатів» [2, с. 12–13].

«Йоркські трактати», пише Л. Беркут, є рукописне джерело анонімного автора або групи анонімних авторів, що написане між 1101–1104 рр. у період розпаду суперечки Генріха Боклера з Ансельмом Кентерберійським, що складається з різних за обсягом 35 трактатів.

Самі тексти містяться в описаному К. Хампе кодексі 415 колекції рідкісних книг і рукописів Коледжу Корпус Крісті, Кембріджу (Corpus Christi College) в бібліотеці Паркера (Parker Library) [14].

Першим видавцем «Йоркського Аноніму» був професор церковної історії Бонні Генріх Бемер, опублікувавши свої дослідження в роботі «Церква і держава в Англії і Нормандії в 11 і 12 століттях» [11, с. 430–435].

Солідаризуючись з німецьким вченим і аналізуючи текст деяких трактатів, Л. Беркут відносить це джерело до розділу публіцистичної літератури періоду інтелектуальної боротьби за інвеституру в Англії, де анонімний автор чи група авторів дуже ретельно теоретичним шляхом, використовуючи у своїй аргументації богословські погляди, що притаманні середньовічній діалектиці, а також величезну кількість

цитат і висловів з усього корпусу книг Біблії, виводить пріоритет світської влади (царської, королівської) над священницькою [2, с. 3–13–16].

Розкриваючи проблему відносин світської та духовної влади “*Regnum et Sacerdotium*”, Л. Беркут зупиняє свій пильний погляд на одному з трактатів рукопису під назвою “*De consecratione pontificum et regum*” (Посвячення єпископів і королів), який український вчений визначає «основним источником из целой группы таковых» [2, с. 14]. Логіка міркування автора цього трактату призводить до висновку: «Якщо влада царська у Христі вище священницької, то це положення застосовано і до світу людських відносин (до речі, характерна думка для середньовічної релігійної філософії, де все земне має бути відображенням небесного), то священник повинен поставлятися королем, але не через людську владу, а через владу Бога, *per potestatem Dei*» [2, с. 14–15]. І ця думка є серцевиною всього цього трактату. Автор твору, підкреслює Л. Беркут, постійно підтверджує верховенство першої влади над другою, проводячи паралелі зі Старого завіту, де говорить про владу і силу Давида і Мойсея.

До однієї групи з цим трактатом “*De consecratione pontificum et regum*” Л. Беркут спільно з його першим видавцем Г. Бемер відносить й інші: “*De Romano pontifice*” (Римський папа), “*De oboediendo Romano pontifice*” (Про послух Римському папі), “*De charitate et oboedientia*” (Про любов і послух). Саме в цих трактатах проблема відносин світської і духовної влади, зауважує український дослідник, вирішується не абстрактно, тобто теоретично, а, навпаки, вводиться в рамки живої дійсності і відрізняється практичними прикладами з церковної історії. Священницька влада потребує королівської, позаяк остання охороняє не тільки саму церкву, але і її авторитет: “*ipsam quoque sacerdotalem auctoritatem*” (безпеку священної влади) [2, с. 16–18].

«Королівська інвеститура виправдовується тим, що Христос доручив священницький чин царській руці. З іншого боку, вона (тобто інвеститура) спирається на суверенні права государя над своїми підданими і церковним майном. Хоча вона не має на увазі передачі священства і духовної благодаті. Але дарування нею королем відбувається через те, що він – намісник Христа на землі, помазанник Божий» (*per gratiam – по благодаті*) [2, с. 16].

Резюмуючи багаж думок та ідей таких середньовічних письменників, а серед них були не тільки світські діячі, але і представники духовенства, Л. Беркут робить такий висновок: «Всі вони бажають заснувати на факті помазання священницький характер королівської влади, проте з усіх ця думка найбільш різко і послідовно проведена у нашого Іорського Аноніма». Такі ідеї, пише Л. Беркут, надали особливості розвитку європейського абсолютизму як форми правління, підпорядкованої розумному початку і зумовленої Божественною волею, де за словами «останнього отця церкви» Боссоета, «королі мають титул Христа, і вони – боги» [8, с. 7].

Отже, як висновок зауважимо таке: у своїх дослідженнях, присвячених цій тематиці, Л. Беркут стверджує, що сам конкордат 1107 не був однозначною перемогою Анзельма Кентерберійського у суперечці за інвеституру з королем Генріхом I Боклером. Для вченого очевидно, що конкордат був нічим іншим, як компромісним рішенням двох сторін, при цьому прагматична ініціатива компромісу виходила насамперед від Риму, тому в Англії конфлікт королівської влади з папством не прийняв такі жорсткі форми, як у Німеччині. Водночас український професор вважає для себе важливим показати на прикладі “*Tractatus Eboracenses*” ідеологічний складник питання відносин церкви до держави.

У своїх наукових студіях український науковець вказує на цілу низку адептів сильної королівської влади в Англії, де державні вчені, легісти у своїх творах висловлювали думку про особливий статус монарха не тільки в державі, але і в церкві. Вони зазначають безпосередній зв'язок короля з Богом через отримання таїнства помазання, і «Іорський анонім» – яскравий і безпосередній тому приклад. Така ідеологічна і богословська полеміка між державою і католицькою церквою в Англії XI–XII ст. буде і надалі в історії цих взаємин набувати все більше і більше принципового характеру, – підкреслює український вчений.

Наприкінці своїх наукових студій Л. Беркут вважає цілком доречним провести історичну спадкоємність ідей між «Іорським анонімом» та доктриною англійського реформатора Дж. Вікліфа, який так само, як його попередники, вважав короля не тільки уособленням вищої влади, але і «вікарієм самого Бога» [2, с. 23].

Література:

1. Барлоу Ф. Вильгельм I и нормандское завоевание Англии / пер. с англ. ; под ред. к.ф.н. С. В. Иванова. Санкт-Петербург : Евразия, 2007. 320 с. С. 10–40.
2. Беркут Л. Н. Іорські Трактати как источник для характеристики английских церковно-политических идей – в эпоху до конкордата 1107 г. Варшава, 1911. 23 с.
3. Берман Г. Западная традиция права: Эпоха формирования. М., 1994. С. 196–216, 262–281.

4. Герье В. И. Расцвет западной теократии. М., 1916. URL: <http://www.auction-imperia.ru>
5. Казанский А. Данте. Демистификация. Долгая дорога домой. Т. V. Т. 5. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=E6fGBwAAQBAJ&pg=PT25&dq>
6. Кларендонские конституции. Памятники истории Англии XI–XIII вв. / пер. с лат. Д. М. Петрушевского. Москва, 1936. С. 70–77.
7. Кротов А. А. *Журнал: Вестник Московского университета. Серия 7 : Философия*. Номер: 6. Год издания : 2011. Изд-во Моск. ун-та. URL: <https://istina.msu.ru>
8. Лебедев М. Боссюэт, еп. Московий, и значение его для Католической Церкви во Франции. *Труды КДА*. 1868. № 1. С. 3–4.
9. Тарле Е. В. Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени. Санкт-Петербург, 1901. VI, 225, 127 с.
10. Шафф Ф. История христианской церкви. Т. V. Средневековое христианство. От Григория VII до Бонифация VIII. 1049–1294 г. по Р. X. Санкт-Петербург : Библия для всех, 2008. 576 с. С. 65.
11. Böhmer Heinrich. Kirche Und Staat in England Und in Der Normandie Im XI. Und XII. Jahrhundert, 1899. 498 s.
12. Jaffé Ph. Bibliotheca rerum Germanicarum. Lipsiae, 1885.
13. Jaffe Philippus Bibliotheca rerum Germanicarum, Berlin 1864–1872. t. 2. P. 336–367; 380.
14. G. Williams, The Norman Anonymus of 1100 AD: Towards the Identification and Evaluation of the so-called Anonymus of York, Harvard Theological Studies, xvii 1951.
15. Liebermann F. Anselm von Canterbury and Hugh von Lyon. Historische Aufsätze dem Andenken an Georg Waitz gewidmet. Hannover, 1886. P. 156–203.
16. Stickler A. M. «Gladius» nel registro di Gregorio VII. Torino 1948. P. 89–103.
17. Stubbs W., Select charters and other illustrations of English constitutional of English Constitutional History. Oxford, 1905. P. 99.